

VEDRANA DELONGA, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Split, Split 1996., 416 str. + 84 table sa 234 fotografije + 1 zemljovid. Publikacija, formata većeg od A3, tiskana je u 800 primjeraka na hrvatskom i u istom broju primjeraka na engleskom jeziku (Vedrana DELONGA, The Latin Epigraphic Monuments of Early Medieval Croatia. The Museum of Croatian Archeological Monuments, Split 1996, 448 str. + 84 table sa 234 fotograf. + 1 zemljovid).

Za središnju hrvatsku instituciju koja prikuplja, pohranjuje, proučava i prezentira hrvatske srednjovjekovne arheološke spomenike – *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika* iz Splita, 1996. godina će ostati ubilježena zlatnim slovima. Ova institucija je u seriji *Monumenta mediæ ævi Croatiae*, pod brojem jedan (što najavljuje i druga slična izdanja), objavila monumentalno djelo svoje dugogodišnje djelatnice Vedrane Delonge. U njemu se prvi put na jednom mjestu predstavljaju predromanički i ranoromanički latinski natpisi pronađeni u predromaničkim (starohrvatskim) sakralnim objektima iz srca Kraljevske Hrvatske (sjeverna i srednja Dalmacija – područje između Zrmanje i Cetine), s otoka Paga te s livanjskog područja. Izuzeti su spomenici s područja bizantske Dalmacije (Zadar, Trogir, Split). U knjizi se prvi put objavljuju i tri novopronađena natpisa (str. 587.–590.).

Recenzenti ovog djela su istaknuti poznavatelji hrvatskog srednjovjekovlja, akademik Ivo Petricoli iz Zadra, prof. dr. Željko Rapanić iz Splita te prof. dr. Nikola Jakšić iz Zadra. Crteže su izradili Maja Fabjanac i Marko Rogošić, dok su fotografije djelo Zorana Alajbega. Urednik djela je ravnatelj *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* Ante Milošević.

Knjiga je sastavljena od dvanaest dijelova, od čega šesti dio čini zaključak (str. 355.–364.), sedmi donosi literaturu (str. 365.–381.), osmi (str. 383.–389.) je načinjen od epigrafskog indeksa (imena osoba, svetaca, naroda, dostojanstvenika, kršćanskih termina, zavjeta, donacija, invokacija, kratica i dr.), deveti (str. 391.–416.) donosi hvale vrijedan paleografski prikaz slova u svim njihovim varijantama na natpisima. Deseti dio su table s fotografijama. U jedanaestom dijelu (str. 585.–590.) su objavljeni novopronađeni natpisi, dok posljednje, dvanaesto poglavlje (str. 593.–604.) čini kazalo. Na kraju su popratni zemljovid s prikazom rasprostranjenosti natpisa koji se objavljuju, te kratka bilješka o piscu.

U prvom dijelu (str. 11.–40.), uz uvodne napomene, autorica se osvrće na istraživanja srednjovjekovne latinske epigrafike u Hrvatskoj, a u *Pristupnim razmatranjima* raspravlja o ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj epigrafici, o epigrafici kao društvenom i duhovnom instrumentariju ranosrednjovjekovne Hrvatske te o povijesnom okviru ranosrednjovjekovne Hrvatske.

Drugi (središnji) dio knjige (str. 41.–259.) donosi katalog natpisa, u kojem autorica u kratkim crtama upoznaje čitaoca s lokalitetom s kojeg donosi natpis(e). Slijedi likovna rekonstrukcija isključivo natpisnog dijela spomenika ispod koje je i tekstualna rekon-

strukcija. Potom se u kratkim crtama iznose svi relevantni podaci o spomeniku (u koju grupu spada, smještaj, podrijetlo, okolnosti nalaza, materijal od kojeg je izrađen, dimenzije, datacija, kratki opis). Na ovakav način prezentirano je 237 predromaničkih i ranoromaničkih natpisa sa 52 starohrvatska lokaliteta. U prijepornim slučajevima tekstualne rekonstrukcije natpisa autorica je izabrala kompromisno rješenje donošenjem svih verzija. Sastavni dio ovog poglavlja čine 83 table s fotografijama integralnih spomenika.

Treći dio knjige odnosi se na kronološko-stilsku i epigrafičko-sadržajnu klasifikaciju, na prostornu rasprostranjenost te analizu ranosrednjovjekovnih u odnosu na antičke i kasnoantičke natpise. Svi u ovoj publikaciji objavljeni natpisi potječu iz predromaničkog (sred. 9. do druge pol. 11. st.) i ranoromaničkog (od sred. 11. do poč. 12. st.) perioda. U njihovoj kronološkoj atribuciji autorica se više oslanjala na likovnu nego na paleografsku analizu, argumentirajući to činjenicom da se srednjovjekovni paleografski sustav odlikovao dugotrajnijom održivošću grafema spram promjenjivosti popratnih likovnih elemenata. Natpisi su sadržajno raščlanjeni na dedikacijske (posvetne), sakralne (općeliturgijske) i nadgrobnne. Među predromaničkim, za razliku od ranoromaničkih, najbrojniji su posvetni, dok su općeliturgijski natpisi rjeđi. I jedni i drugi uglavnom potječu s crkvenog interijera (ciboriji, krsni zdenci, amboni, tranzene), a nekolicina ih potječe s nadvratnika, natprozornika te dovratnika sakralnih objekata. Četiri nadgrobnika (epitafa) potječu iz poodmaklog predromaničkog i ranoromaničkog perioda. Gotovo svi u ovoj knjizi obrađeni natpisi potječu iz ranosrednjovjekovnih ruralnih sredina gdje su bili vladarska i županijska središta (*castra*), vladarski posjedi (*praedia, villae regales*), osobne zadužbine vladara i župana odnosno samostanski sakralni objekti. Analizom ove prvorazredne izvorne građe autorica je došla do sasvim utemeljenog zaključka da je na njen razvoj i oblikovanje te sadržajnu strukturu presudno utjecala ranija, uglavnom kasnoantička, natpisna građa. Za dedikacijske (posvetne) natpise, koji čine gotovo 75% ukupnog fonda ove knjige, autorica ističe da su sadržajem i koncepcijom vrlo bliski starokršćanskim natpisima, koji su također donosili podatke o gradnji i darivanju (dedikaciji) sakralnih objekata i spomenika kršćanskog kulta. Prema autoričinom sudu, ranosrednjovjekovni natpisi su u općim crtama prihvatili kasnoantički izraz i redakciju (imena utemeljitelja sakralnih objekata, obnovitelja crkvenog interijera i dr.), dok su se epigrafski obrasci na srednjovjekovnim natpisima formirali već u vremenu od 5. do 6. st. na sličnoj ideološko-vjerskoj motivaciji. Autorica uočava da su važne karike između antičkih i ranosrednjovjekovnih natpisa bili kasnoantički mozaici iz ranokršćanskih sakralnih objekata, s kojih su tijekom predromanike pojedini likovni motivi gotovo izravno prenošeni na ranosrednjovjekovne oltarne pregrade (pletenice, pleterni čvorovi, cvjetni motivi, paunovi, ribe, jeleni i dr.). Najviše ranosrednjovjekovnih natpisa potječe upravo s oltarnih pregrada (*saeptum*). Liturgijski (općesakralni natpisi) uglavnom su nastajali u krugovima benediktinaca ili u sredinama neposredno vezanima za najviše tadašnje crkvene institucije. I ranosrednjovjekovni epitafi imali su sličnu sudbinu. Uglavnom su i urezivani na kasnoantičke sepulkralne spomenike, najčešće sarkofage, koji su i sami bili u krugu sakralnih objekata odnosno obiteljsko-rodovskih grobalja.

Analizom posvetnih natpisa, koji su dali najsnažniji pečat hrvatskoj predromaničkoj epigrafici, autorica je posvetila četvrti dio knjige (str. 289.–327.), nalazeći da su hrvatski velikaši, poput protopatricijata obalnih dalmatinskih gradova, u njihovom hrvatskom zaleđu jedino i bili u mogućnosti podizati i opremiti crkve, iskazujući time svoju privrženost kršćanstvu, a ujedno i naglašavajući vlastiti položaj u tadašnjem društvu. Budući da se tijekom cijelog ranog srednjeg vijeka cjelokupni duhovni i društveni život usredotočavao na sakralne objekte, posvetni se natpisi uglavnom u njima i pojavljuju.

Autorica također konstatira da se, za razliku od antičkog doba, kulturna podloga ranog srednjeg vijeka uglavnom oblikovala na podlozi ruralno-feudalnog načina života. U kontekstu toga je slabila i hijerarhijska struktura koju su ranije imale starokršćanske

zajednice i biskupije, pa se na prijelazu 7. u 8. st. crkvena imovina sve više sekularizirala, tako da su pod kontrolu laika prelazile čak i krstioničke crkve koje su ranije isključivo ovisile o biskupu. U okviru takvog sustava nicali su sakralni objekti izvan urbanih sredina odnosno u okviru feudalnih posjeda. Uglavnom su ih podizali, opremali i održavali feudanci i knezovi. Tako su stvarani novi pravni odnosi – crkve u privatnom posjedu – što se protivilo rimskom crkvenom ustroju. Vlasnici sakralnih objekata tako su stjecali i velike ovlasti. Bili su u mogućnosti u službu uzimati svećenike, pa čak i ubirati desetinu, na koju su isključivo pravo imale krstioničke crkve. S tim u svezi se i vjerski život koncentrirao oko feudalnih posjeda (*villae*) i pripadajućih im sakralnih objekata (crkve, kapele i dr.), uz koje su potom nicala i obiteljska groblja, iz čega se potom razvijaju patronske crkve. Autorica zaključuje da hrvatski posvetni natpisi ranog srednjeg vijeka najizravnije dokumentiraju upravo ovaj fenomen privatnog vlasništva nad sakralnim objektima.

Autoričina analiza integralnije očuvanih posvetnih natpisa rezultirala je izlučivanjem osoba koje se na njima najčešće pojavljuju. Uglavnom su to ljudi iz reda najviše upravno-političke hijerarhije (knezovi i kraljevi), predstavnici najviših struktura lokalne uprave iz reda hrvatske rodovske aristokracije (župani) te pripadnici gotovo svih crkvenih staleža. Nekolicina fragmentiranih natpisa također upućuje bilo na županijske prvake bilo na rodovske odličnike. U ranoromaničkim natpisima (2. pol. 11. st.) kao dedikatni se pojavljuju predstavnici vlasti s naslovom *tepčica*, što najvjerojatnije odgovara najistaknutijim dvorskim službenicima (*comes palatii*). Od titula koje se pojavljuju na natpisima koji su ovdje obrađeni autorica je izlučila sljedeće: *dux*, *dux magnus*, *comes*, *comes et dux*, *dominus*, *princeps* i *rex*. Najduže i na najviše natpisa zabilježena je titula *dux* (više od dva i pol stoljeća – od 9. do 11. st.). Najranija je s Trpimirova natpisa (*pro duce Trepime[ro--]*). Prema autoričinu mišljenju ova titula bi se odnosila na vojvodu, hercega kao i na vladara kraljevskog roda. Među imenima dedikanata najviše ih je sa završecima *-myr*, *-mer*, *-merius*, *-slav*, *-sclv*, *te -drag* i *-čaj*. Od ženskih osoba na cjelokupnoj natpisnoj građi zabilježena je tek *Nemira* – majka župana Gostihe, dok se među etnonimima javljaju *Chroati (-orum)* i *Sclavi (-orum)* – oba sa značenjem Hrvata. Od dedikanata iz crkvenih redova pojavljuju se dakoni (*diaconus*), svećenici (*presbyter*), opatijski (benediktinski) predstojnici (*abbas*), a po svojoj prilici i biskupi (*pontifex*).

Najčešće zabilježene donacije na natpisima obrađenima u ovoj knjizi su crkve (*ecclesiae*), koje su se gradile ili obnavljale uglavnom na starijim (kasnoantičkim) temeljima ili u njihovoj neposrednoj blizini. Osim njih, darivali su se raznoliki dijelovi crkvenog interijera i cjelokupna crkvena oprema urešena plitkoreljefnom predromaničkom skulpturom (definirana pojmom *opus*).

U popratnoj analizi crkvenih prilika na području ranosrednjovjekovne Hrvatske autorica ističe dominaciju franačke (akvilejske) crkve spram dalmatinskih gradskih crkvenih središta, dok kao glavne subjekte uspostave i održavanja čvrstih veza s civilizacijskim krugom zapadnog kršćanstva tijekom cijelog ranog srednjeg vijeka vidi gotovo isključivo benediktince – koji među Hrvatima obnavljaju i učvršćuju latinsku kulturnu tradiciju. Analiza posvetnih ranosrednjovjekovnih natpisa ponovo je istakla činjenicu da su od sredine 9. st. hrvatski vladari i sami bili sudionici gradnje benediktinskih samostana kao vlastitih zadužbina, uz koje su potom funkcionirali i državni skriptoriji kao isključiva *loca credibilia*, dok su samostanske crkve postajale dvorskim i sepulkralnim kapelama (sv. Petar i Mojsije iz Solina, sv. Bartolomej na Kapitulju, sv. Ivan i sv. Toma u Biogradu, sv. Grgur u Vrani). Autorica je u skladu s tim izvela i zaključak da su hrvatskim biskupima uglavnom postajali opati ovih benediktinskih samostana, a iz njihovih redova da su se najčešće birali i vladarski savjetnici, dvorski kancelari, kapelani i vladarski pratioci.

Natpisi su na vidjelo iznijeli i činjenicu da je najviše ranosrednjovjekovnih hrvatskih svetačkih titulara (svetaca) naslijeđeno iz ranokršćanskog doba, osobito sv. Marije, čiji se kult snažno proširio upravo u kasnoantičko doba, dok je kult Bogorodice zaživio tijekom ranog bizantskog doba u vrijeme Justinijanove obnove Carstva (525.–565.).

Marija je, uz Krista, bila titular splitske (ranije salonitanske) i katedrale hrvatskog biskupa u Kosovu (Crkva u Biskupiji kod Knina). Slijede kultovi sv. Stjepana Prvomučenika, sv. Petra (širenje čijeg kulta autorica dovodi u svezu s Branimirovim snažnijim povezivanjem s rimskim biskupom), Krista Spasitelja, Četiriju evanđelista, sv. Mihovila arkanđela, sv. Marte, sv. Asela, sv. Ambroza, sv. Marcele, sv. Florijana, sv. Kuzme i Damjana, sv. Anastazija te sv. Cecilije.

Peti dio knjige (str. 329.–354.) posvećen je analizi ranoromaničkih natpisa s kraljevskih posjeda Primorske (Kliške) županije (uključujući solinsko-kaštelanski prostor) i Kninske županije (Knin i Biskupija), koji pokazuju veliku grafijsku i sadržajnu povezanost s istodobnim splitskim natpisima. Prema autoričinom sudu, na pojavu novih formalnih ranoromaničkih modela (11. i početak 12. st.) i sadržajnih vrijednosti na ovim natpisima presudno je utjecala tadašnja duhovna obnova Europe, u čemu su zdušno sudjelovali i hrvatsko-dalmatinski prostori.

Stvaranje šireg crkvenog i kulturnog područja, koje uz bizantsku Dalmaciju obuhvaća i ranosrednjovjekovnu Hrvatsku, osobito nakon uspostave i obnove 925. i 928. g. salonitanske metropolije, rezultiralo je kulturnim i duhovnim homogeniziranjem tih prostora. Autorica je kao vodeće središte latinske pismenosti izlučila Split s njegovim metropolitanskim skriptorijem. Od sredine 11. st. istočnojadranski prostori dolaze pod snažniji utjecaj Rima, koji predvođen reformskim papama – pristašama clunyjske reforme – intenzivno obnavlja Crkvu (*reformatio in capite et in membris*). U skladu s tim se i na dalmatinsko-hrvatskom primorju, od sredine pa do osamdesetih godina 11. st., osnivaju ili obnavljaju brojni samostani, a benediktinci proživljavaju svoje zlatno doba. U tim okolnostima nastaju i ranoromanički natpisi na kojima se odražavaju i unifikacija latinskog jezika te izjednačavanje zapadnokršćanskog ritusa i univerzalnost liturgijskih knjiga. Natpisi se, slično ranoromaničkima, pojavljuju na sličnim dijelovima crkvenog namještaja, osobito na dominirajućoj oltarnoj ogradi.

Broj dedikacijsko-donatorskih natpisa radikalno se smanjuje, čemu autorica uzrok vidi u činjenici da se već od sredine 11. st. najvećim dijelom okončao proces krstijanizacije hrvatskog etničkog prostora, koji je u prethodna dva stoljeća poticao crkvenu izgradnju, praćenu multipliciranjem standardnog repertoara posvetnih natpisa. Poslije svršetka procesa duhovne preobrazbe većine Hrvata iščezli su, prema autorici, i glavni agensi crkvene gradnje kao osnovni uvjeti epigrafičkog izražaja. Predromanički objekti u ruralnim dijelovima Hrvatske funkcionirali su s manje ili više neizmijenjenim arhitektonskim i stilskim elementima sve do zrele romanike i gotike. Većina ovih natpisa potječe iz Biskupije i Knina, gdje je graditeljska djelatnost tada bila vezana uz uski kraljevski i dvorski krug te pripadajuće mu svjetovne i crkvene strukture, što je opet rezultiralo pojavom donatorsko-dedikacijskih natpisa. Hrvatski se vladari, prema autorici, nakon gubitka hrvatske (ninske) biskupije 928. g. orijentiraju na benediktinske samostane, u kojima nalaze oslonac za kulturno djelovanje u svojoj državi. 11. st. obilježeno je reformama pape Grgura VII. U skladu s grurovskim reformama utemeljuju se i novi benediktinski samostani te njihove pjevačke škole (*scholae cantorum*) diljem Europe, kao glavni promicatelji reformne ideje u bogoslužju. Prema autoričinu mišljenju, gregorijansko pjevanje je i na istočnojadranskom i hrvatskom prostoru bilo jedan od oblika propagandnog sustava reformnog papinskog svećenstva, a u suprotnosti s protureformnim idejama i glagoljaškom tradicijom.

Nema sumnje da su *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj* Vedrane Delonge značajan doprinos hrvatskoj nacionalnoj kulturnoj baštini, a njihovo prezentiranje na ovakav način još jedna potvrda pripadnosti Hrvata europskoj civilizacijskoj obitelji naroda još od najranijih srednjovjekovnih vremena. Ranosrednjovjekovna natpisna građa objavljena u ovoj knjizi još je jedna legitimacija hrvatstva upravo onih prostora nad čijim su se sakralnim i drugim kulturnim spomenicima barbari s istoka obračunavali s najžešćom mržnjom tijekom svih ratova u 20. st., nastojeći upravo iz srca hrvatske zemlje istrgnuti hrvatske korijene. Kako se i iz ove knjige vidi, s razaranjima su se pojavljivala nova kamenja koja su nijemo svjedočila o hrvatskom

karakteru tih područja (*saxa loquuntur!*). I najnovija stravična barbarska pustošenja tijekom domovinskog rata »rezultirala« su pojavom novih hrvatskih dužnosnika iz srednjeg vijeka upravo s »krajinskih« prostora (župan Ivan iz Uzdojla!) odnosno pripadnošću ovih prostora europskom kršćanskom krugu. Za nadati se je da će knjigu Vedrane Delonge slijediti i druga slična djela, koja će nastaviti objavljivati ovu, moglo bi se reći, najvredniju hrvatsku povijesnu građu.

Ante Škegro

MARKO ŠUNJIĆ, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*, HKD Napredak, Sarajevo, 1996., 408 str.

Otkako je 1990. godine obnovljena, središnja kulturna institucija bosanskohercegovačkih Hrvata, Hrvatsko kulturno društvo *Napredak* iz Sarajeva, unatoč ratnim zbivanjima i poratnim poteškoćama, izdala je mnoge publikacije, brošure i knjige, a redovito izdaje i mjesečnik *Stećak*. Među *Napretkovim* izdanjima svakako je prvorazredni izdavački pothvat bilo u praskozorje domovinskog rata (1991.) tiskanje drugog nepromijenjenog (osim u naslovu i predgovoru) izdanja *Povijesti Bosne i Hercegovine I*, koja je prvi put, pod naslovom *Poviest hrvatskih zemaja Bosne i Hercegovine I*, tiskana u Sarajevu ratne 1942. godine. Novi *Napretkov* izdavački pothvat ovomu gotovo ravan uslijedio je pet godina kasnije, odmah poslije okončanja domovinskog rata (1996.) objavljivanjem monografije *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)* autora dra. Marka Šunjića, umirovljenog profesora Sarajevskog Filozofskog fakulteta.

Kao što sam autor u uvodnoj bilješci napominje, ovo djelo nastalo je od sredine 1986. do kraja 1992. g., kao dio tadašnjeg *Projekta društvenog cija XIII/2*, čiji je nosilac bila tadašnja *Republička zajednica za nauku Bosne i Hercegovine*. Ratne neprilike mnogo su toga radikalno izmijenile i onemogućile u Bosni i Hercegovini, a osobito u Sarajevu. Raspad Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine kao komunističkog čimbenika (tijekom 1991. i 1992. g.) pratilo je također raslojavanje i raspad sličnih republičkih znanstvenih, kulturnih i drugih institucija. Propast komunističke tvorevine Bosne i Hercegovine, domovinski rat i poraće uglavnom su preživjele glavne nacionalne institucije konstitutivnih naroda te židovske kulturno-vjerske, humanitarne i druge institucije.

Budući da je u ratnim zbivanjima u Bosni i Hercegovini između ostalog nestalo i bosansko-hercegovačke *Republičke zajednice za nauku* (u smislu kakav je ona imala do 1991. g.), u pitanje je došlo ostvarenje brojnih projekata kojima je ona bila nosilac. Srećom, Šunjićev vrlo profesionalno obavljeni posao nije doživio takvu sudbinu. Središnja kulturna institucija bosansko-hercegovačkih Hrvata, *Hrvatsko kulturno društvo Napredak* iz Sarajeva, našlo je mogućnosti i načina da ga odmah poslije okončanja ratnih zbivanja tiska u samom Sarajevu i predstavi širokoj kulturnoj i znanstvenoj javnosti.

Kao što se i iz naslova vidi, autor je ovim projektom, na osnovi neobjavljene i objavljene arhivske i druge građe, obradio bosansko-venecijanske odnose kroz stotinu i pedeset godina, točnije od vremena vladavine bana Stjepana II. Kotromanića (1314.–1353.) do propasti bosanskog kraljevstva u vrijeme vladavine kralja Stjepana Tomaševića (1461.–1463. g.).